

کوفه

کوفه از شهرهای جنوب کشور **عراق** فعلی، در ۱۰ کیلومتری شمال شرق **نجف** و دومین شهری است که به دست **مسلمانان** بنا شده است. **امام علی** - علیه السلام - این شهر را به عنوان مقر حکومت خود برگزید و در همین شهر به **شهادت** رسید. بیشتر **شیعیان** در قرن نخست از شهر کوفه بودند. **امام صادق** - علیه السلام - دو سال در این شهر اقامت گزید. از آثار مهم این شهر، **مسجد کوفه** و **مسجد سهله** است.

فهرست مندرجات

- ۱ - معنای کوفه
- ۲ - تاریخچه
 - ۲.۱ - جمعیت
 - ۲.۲ - مسجد کوفه
 - ۲.۳ - دارالاماره کوفه
- ۳ - مساجد کوفه
 - ۳.۱ - مساجد مبارک کوفه
 - ۳.۲ - مساجد لعنت شده کوفه
- ۴ - حاکمان کوفه (از بدو تاسیس تا قیام مختار)
- ۵ - سیمای کوفه در آینه روایات
- ۶ - در عصر حضرت علی
- ۷ - علت انتخاب کوفه به عنوان پایتخت حضرت علی
 - ۷.۱ - اول
 - ۷.۲ - دوم
 - ۷.۳ - سوم
 - ۷.۴ - چهارم
 - ۷.۵ - پنجم
 - ۷.۶ - ششم
- ۸ - موضوع‌های مختلف رهبران کوفه
 - ۸.۱ - گروه اول
 - ۸.۲ - گروه دوم
- ۹ - در عصر امام حسن
 - ۹.۱ - موضع کوفیان بعد از انعقاد صلح
- ۱۰ - در عصر امام حسین
- ۱۱ - گروه‌های موجود در کوفه در زمان قیام امام حسین
 - ۱۱.۱ - هواداران بنی امیه
 - ۱۱.۲ - شکاک‌ها
 - ۱۱.۳ - الحمراء
 - ۱۱.۴ - بی تفاوت‌ها
- ۱۲ - قیام‌های شیعی در کوفه
 - ۱۲.۱ - قیام توابین
 - ۱۲.۲ - قیام مختار
 - ۱۲.۳ - قیام زید بن علی
 - ۱۲.۴ - یام ابن طباطبا
- ۱۳ - ائمه و شیعیان کوفه در عصر بنی عباس
- ۱۴ - خاندان‌های علمی شیعه در کوفه
- ۱۵ - پیدایش فرقه‌های مذهبی در کوفه
- ۱۶ - کوفه در عصر ظهور امام زمان
 - ۱۶.۱ - گستره مکانی کوفه پس از ظهور
 - ۱۶.۲ - احادیثی درباره کوفه
- ۱۷ - علوم اسلامی در کوفه
 - ۱۷.۱ - علم نحو در کوفه
 - ۱۷.۲ - علم فقه در کوفه
- ۱۸ - ویژگی‌های مکتب فقهی کوفه
 - ۱۸.۱ - علم حدیث در کوفه
- ۱۹ - ویژگی‌های مکتب حدیثی کوفه
 - ۱۹.۱ - پویایی و عقل‌گرایی
 - ۱۹.۲ - کثرت محدثان کوفی و نقش ائمه
 - ۱۹.۳ - حضور امام صادق و وکلای ائمه در کوفه
 - ۱۹.۴ - تدوین اصول و کتب حدیثی
 - ۱۹.۵ - وجود جریان‌های انحرافی
- ۲۰ - خط کوفی
- ۲۱ - پانویس
- ۲۲ - منابع

معنای کوفه

واژه کوفه به معنای شن سرخی است که در جایی انباشته شده باشد و برخی گفته‌اند دایره‌وار باشد، یا شنی که با سنگریزه مخلوط باشد و یا هر گونه شنی.^[۱] بنابر برخی منابع، «کوفه» از کلمه «تکوف» مشتق شده است که به معنای «جمع شدن» است.^{[۲][۳]}

تاریخچه

بنابر روایات، منطقه کوفه در زمانهای پیش از اسلام، آباد و مسکونی بوده و بعدها ویران شده است. طبق روایتی دینی، حضرت نوح - علیه‌السلام - در کوفه کشتی خود را ساخت^[۴] و قوم نوح در کوفه بتها گذاشته بودند.^[۵] بنای مجدد شهر کوفه را به مسلمانان نسبت می‌دهند. این شهر همراه **بصره** یکی از دو شهری است که تاسیس آنها به دست مسلمانان بوده است. گویند این منطقه محل اردوی دائم سپاهیان مسلمان درگیر در فتوحات اسلامی بوده است. وقتی **عمر بن خطاب** دریافت که سپاهیان عرب در این منطقه به حال افسردگی افتاده‌اند به **سعد بن ابی وقاص** در سال ۱۵، ۱۷ و ۱۹ق دستور داد تا در آن حوالی جایی را برای اقامت مسلمانان در نظر بگیرد که با مزاج آنان سازگار باشد. سعد منطقه‌ای را در کنار **فرات** و در نزدیکی **حیره** انتخاب کرد.^[۶] از اولین اقدامات سعد، ساخت **مسجد** و **دارالاماره** در کوفه بود که این دو را در مکان مرتفع کوفه بنا نهاد.^[۷] تاسیس شهر کوفه از ضروریات راهبردی بود که فتوحات عصر **خلیفه دوم** ایجاب می‌نمود. زمانی که نیروی رزمی عرب به فرماندهی **سعد بن ابی وقاص** به سرزمین **ایران** رسید، نیاز به یک خط ارتباطی بین **مدینه** - که مرکز دولت اسلامی بود - و میدان جنگ احساس می‌شد و لازم بود که سپاه مسلمانان یک نقطه اتکاء و پایگاه نظامی ثابت در نزدیکی میدان **جنگ** داشته باشد. بدین رو عمر فرمان داد در منطقه عمومی کوفه، پایگاه نظامی ثابتی ساخته شود.^[۸] و بدین سان، رفته رفته شهر کوفه گسترش و رونق یافت. **شیعیان** کوفه نخستین کسانی بودند که پس از اینکه مردم، **ولایت اهل بیت** - علیهم‌السلام - را رد کردند آنها ولایت و دوستی اهل بیت - علیهم‌السلام - را

پذیرفتند و به همین خاطر روایاتی وجود دارد که سکونت در کوفه بر مکه و مدینه ترجیح داده شده است و کوفه مرکزی جهت رشد تشیع و گسترش این مکتب در میان مردم بود.^[۹]

← جمعیت

در ابتدای تاسیس کوفه تعداد افرادی که از نواحی دوردست آمده بودند در حدود پانزده تا بیست هزار نفر بودند. **عمر بن سعد** جمعیت کوفه را به هفت گروه ذیل تقسیم کرد: ۱. **کنانه** یا هم پیمانانشان، ۲. **قضاعه**، **غسان بجیله**، **ختعم**، **کنده**، و **حزرموت** وازد از قبایل یمنی. ۳. **مدحج**، **جمیر**، **همدان** و هم پیمانان آنها، از قبایل یمنی. ۴. **تمیم رهاب** و **هوزان**، ۵. **اسد غطفان**، **محارب**، **نمر**، **ضبیعه** و **تغلب**. ۶. **ایاد**، **عک**، **عبدالقیس**، **اهل الحجر** و **حمراء** و **حمراء**. ۷. **قبیله یمنی طی**. پروان سر سخت تشیع همدانی‌ها بودند و موقعیت خوبی را در کوفه داشتند. این ترکیب قبایل تا زمان **حضرت علی** وجود داشت و ایشان با گروه‌بندی جدیدی ترکیب کوفه را تغییر داد و آخرین تغییرات را **زیاد بن ابیه** در سال ۵۰ هجری در قبایل کوفه ایجاد کرد.

بیشتر قبیله‌های عرب که در زمان گسترش قلمرو اسلام در کوفه ساکن شدند از **یمن** بودند و بیشتر قبیله‌های یمنی به ویژه قبیله همدان از شیعیان **علی** بودند. **ماسنیون** می‌گوید: **قبیله همدان** قبیله‌ای بزرگ و مهم و نیرومند و توانا بود و افراد آن از شیعیان سرسخت حضرت علی - علیه‌السلام - بودند.^[۱۰] و همچنین **قبیله طی** یکی از قوی‌ترین قبایل حامی حضرت علی - علیه‌السلام - در جنگ‌های **جمل** و **صفین**، ابتدای شکل‌گیری کوفه حاضر بود.^[۱۱]

اشعریون، از شیعیان حضرت علی - علیه‌السلام - که اصالت یمنی داشتند از قبایلی بودند که به کوفه مهاجرت کردند این قبیله به خاطر سخت‌گیری‌های **حجاج بن یوسف** نسبت به شیعیان، از کوفه به **قم** مهاجرت کردند و قم را مرکزی برای سکونت و ترویج تشیع در **ایران** قرار دادند.^[۱۲]

• کوفه از همان آغاز تاسیس شهر عربی اصیلی مثل **مکه**، **مدینه** و حتی **دمشق** نبود؛ بلکه ترکیب قبیله‌ای فوق‌العاده ناهمگونی داشت.^[۱۳]

• اکثر مهاجرین اولیه کوفه چه عرب و چه فارس دسته‌های نظامی بودند که در اغلب موارد بدون خانواده‌هایشان آمدند و به عنوان ارتش استوار آماده عمل، زندگی می‌کردند.^[۱۴]

• شهر کوفه از دو عنصر متفاوت اعراب و پارسیان شکل گرفت می‌توان گروه عرب را عنصر مؤسس و فارسیان را عنصر اساسی درجه دوم نامید.^[۱۵]

• کوفه سنتی از خود نداشت که بتواند مردم را جذب کرده یا تحت نفوذ قرار دهد.^[۱۶]

← مسجد کوفه

از اولین مکانهایی که **سعد بن ابی وقاص** در کوفه بنا نهاد **مسجد کوفه** بود این مسجد جایگاه خطابه‌ها و قضاوت‌های **حضرت علی علیه‌السلام** بود که اکنون جایگاه **قضاوت** آن حضرت به نام **دکه القضا** معروف است. و آن حضرت با ضربه شمشیر **ابن ملجم مرادی** در این مکان مجروح و به **شهادت** رسید. **مسجد کوفه** بر دیگر مساجد به جز **مسجد الحرام** و **مسجد النبی(ص)** فضیلت دارد^[۱۷] و مرکز **قضاوت امام زمان** - عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف - خواهد بود.^[۱۸] **مسافر** می‌تواند نماز را در مسجد کوفه تمام یا شکسته بخواند.^[۱۹]

← دارالاماره کوفه

هنگامی که به فرمان **سعد بن ابی وقاص** شهر کوفه را می‌ساختند قصری نیز برای وی در جهت جنوب شرقی مسجد بنا کردند و آن را قصر **طمار** (جای بلند) نام دادند و پس از سعد اقامتگاه خاص خلفا، ملوک و امرا بود.^[۲۰] **مسلم بن عقیل** را به فرمان **عبداللّه بن زیاد** از بالای همین قصر به زیر انداختند.^[۲۱]

کاروان اسرای **کربلا** و سر مقدس **امام حسین** - علیه‌السلام - را به **دارالاماره** پیش **عبداللّه بن زیاد** بردند و **حضرت زینب(س)** و **امام سجاد** - علیه‌السلام - در این مکان با **عبداللّه بن زیاد** گفتگو کردند.^[۲۲] دارالاماره محل اقامت **مختار ثقفی** نیز بود و در این مکان سر قاتلین **حادثه عاشورا** را نزد مختار آوردند. این قصر به فرمان **عبدالملک بن مروان** در سال ۷۱ ق تخریب شد.

مساجد کوفه

عبر از **مسجد کوفه** مساجد دیگری ساخته شد که بیشتر آنها مساجد قبیله‌ای است و به قبایل خاص نزدیک به آن **مسجد** متعلق بود از نظر روایات شیعه این مساجد به سه قسم تقسیم می‌شوند: • مساجد مبارکه که به وسیله افراد نیک و با هدف‌های نیک بنا شده‌اند؛ • مساجد ملعونه که به وسیله افراد پست و با اهداف پست ساخته شده‌اند؛ • مساجد دیگر که یا در روایات شیعه مطرح نشده یا عنوانی به آن داده نشده است.

← مساجد مبارک کوفه

مسجد سهله؛ **مسجد بنی کاهل**؛ **مسجد صعصعه بن صوحان**؛ **مسجد زید بن صوحان**؛ **مسجد غنی**؛ **مسجد حنانه**؛ **مسجد جعفری**؛ **مسجد الحمراء**.

← مساجد لعنت شده کوفه

این مساجد به منظور مقابله با **حضرت علی** و به صورت **مسجد ضرار** بنا شده بود در روایتی از **امام باقر** چنین آمده است که چهار **مسجد** اول بعد از **شهادت امام حسین** به شکرانه پیروزی لشکر کوفه به آن حضرت تجدید بنا شد از این رو این مساجد **لعن** مضاعف دارند. از این مساجد ملعونه هم اکنون هیچ اثری باقی نمانده است.^[۲۳]

مسجد اشعث بن قیس کندی؛ **مسجد جریر بن عبدالله بجلی**؛ **مسجد سماک بن مخزومه**؛ **مسجد شیبث بن ربیع**؛ **مسجد تیم**؛ **مسجد ثقیف**؛ #مسجدی در الحمراء.

حاکمان کوفه (از بدو تاسیس تا قیام مختار)

• **سعد بن ابی وقاص**: در ابتدای تاسیس کوفه، **عمر بن خطاب** وی را به حکومت این شهر منصوب کرد؛ **عثمان** نیز مدتی او را در این سمت منصوب و سپس او را عزل کرد؛

• **مغیره بن شعبه**: **عمر بن خطاب** او را منصوب و عثمان او را عزل کرد، چون **معاویه** عهده‌دار **خلافت** شد، مغیره را به حکومت کوفه گمارد و او پیوسته در کوفه بود تا این که در سال ۵۰ (ق.ه) در گذشت؛

• **عمار بن یاسر**: **عمر** او را به زمامداری کوفه گمارد؛

• **ولید بن عقبه**: **عثمان** در سال ۲۵ (ق.ه) پس از **سعد بن ابی وقاص**، او را به حکومت گمارد؛

• **سعید بن العاص: عثمان** بعد از بر کنار کردن **ولید بن عقبه** او را به حکومت کوفه منصوب کرد و مردم کوفه در سال ۲۴ (ق.ه) او را بیرون کردند و خواستند **ابو موسی اشعری** حاکم کوفه شود، لذا نامه‌ای به عثمان نوشتند. او نیز ابو موسی اشعری را منصوب کرد؛

• **عقبه بن عمرو:** حضرت علی - علیه‌السلام - وی را جانشین خود در کوفه قرار داد و هنگامی که به **جنگ صفین** رفت او را عزل کرد؛

• **عمارة بن شهاب:** در سال ۲۶ (ق.ه) کارگزار حضرت علی - علیه‌السلام - در کوفه بود؛

• **ابو موسی اشعری:** در سال ۱۷ (ق.ه) **عمر**، او را به حکومت **بصره** گمارد و چون **عثمان** به زمامداری رسید، وی را در این مقام ایفا و سپس عزل کرد. ابو موسی به کوفه رفت. مردم کوفه پس از اینکه سعید بن العاص را اخراج کردند، از عثمان خواستند تا ابو موسی را به زمامداری کوفه بگمارد، عثمان نیز او را به حکومت کوفه منصوب کرد. ابو موسی تا زمان کشته شدن عثمان در کوفه باقی ماند، چون حضرت علی - علیه‌السلام - به خلافت رسید، او را در این منصب ایفا فرمود و پس از مدتی **جنگ جمل** پیش آمد و حضرت علی - علیه‌السلام - شخصی را نزد مردم کوفه فرستاد تا از آنها بخواهد ایشان را در **جنگ جمل** یاری کنند. ولی ابو موسی از آنها خواست تا از جنگ خودداری کنند لذا حضرت علی - علیه‌السلام - او را از کار بر کنار کرد.

• **زیاد ابن ابیه:** معاویه او را به حکومت **بصره** و کوفه گمارد، و تا زمان مرگ در سال ۵۲ (ق.ه) عهده‌دار حکومت آنجا بود؛

• **ضحاک بن قیس:** در سال ۵۲ (ق.ه) **معاویه** پس از مرگ **زیاد بن ابیه**، او را منصوب کرد. او نیز رفت و مردم را به بیعت با **عبدالله بن زبیر** دعوت کرد و با **مروان بن حکم** جنگید و در سال ۶۵ (ق.ه) در مرج راهط کشته شد؛

• **عبد الله بن خالد:** معاویه او را به زمامداری کوفه گمارد؛

• **سعد بن زید:** او از قبیله **خزاعه** بود. معاویه، او را منصوب کرد؛

• **عبد الرحمن بن عبدالله:** وی فرزند ام حکم، خواهر **معاویه بن ابی سفیان** بود. دای‌اش معاویه در سال ۵۷ (ق.ه) او را به حکومت کوفه منصوب کرد. او اخلاق پسندیده‌ای نداشت لذا مردم کوفه او را بیرون کردند.

• **نعمان بن بشیر:** وی آخرین کسی به شمار می‌رود که از سوی **معاویه بن ابی سفیان**، عهده‌دار زمامداری کوفه شد. وی در سال ۶۵ (ق.ه) به قتل رسید؛

• **عبد الله بن زیاد:** **یزید بن معاویه** زمانی او را به حکومت کوفه منصوب کرد، که در سال ۶۰ (ق.ه) **مسلم بن عقیل** به منظور دعوت مردم برای یاری رساندن **امام حسین** - علیه‌السلام - به کوفه آمد. قبلاً **عبدالله** از سوی **یزید**، حاکم **بصره** بود، سپس کوفه را نیز بدان افزود؛

• **عمرو بن حریت:** وی از سوی **زیاد بن ابیه**، عهده‌دار حکومت کوفه شد و هرگاه **زیاد** از کوفه بیرون می‌رفت، او را جانشین خود قرار می‌داد، وی جانشین **عبدالله بن زیاد** نیز بود؛

• **عامر بن مسعود:** او پس از مرگ **یزید** به انتخاب مردم کوفه، زمامداری کوفه را به دست گرفت، تا اینکه **عبدالله بن زبیر** به عنوان **خلیفه** تعیین شد. و وی از طرف **عبدالله بن زبیر** به حکومت کوفه منصوب شد؛

• **عبد الله بن یزید:** وی از سوی **عبدالله بن زبیر** به حکومت **مکه** رسید، سپس زمامداری کوفه را به وی واگذار کرد. وی در حدود سال ۷۰ (ق.ه) جان سپرد؛

• **عبدالله بن مطیع:** **عبدالله بن زبیر** او را به حکومت کوفه منصوب کرد، و **مختار** او را از کوفه بیرون کرد وی به مکه بازگشت و در آن جا مانده تا اینکه همراه **ابن زبیر** در محاصره **حجاج** قرار گرفت و به قتل رسید؛

• **مختار بن ابوعبید تقفی:** با شکست **عبدالله بن مطیع** حاکم کوفه شد و هر گاه مختار به **مداین** می‌رفت **سائب بن مالک اشعری** را به حکومت کوفه می‌گمارد؛

• **مصعب بن زبیر:** در ۶۷ ه.ق **عبدالله** او را به حکمرانی **بصره** گمارد، سپس بعد از یک سال او را از کار بر کنار کرد و در اواخر سال ۶۸ (ق.ه) مجدداً او را منصوب کرد و با شکست دادن مختار حکمرانی کوفه را نیز به او واگذار کرد. [۲۲۴]

سیمای کوفه در آینه روایات

روایاتی که در مورد کوفه وارد شده است به چند دسته تقسیم می‌شود:

- روایاتی که کوفه را قبه الاسلام معرفی می‌کند.
- روایاتی که در مورد فضیلت مساجد کوفه مخصوصاً **مسجد کوفه** صادر شده است.
- روایاتی که در مورد برتری سکونت در کوفه نسبت به **مکه** و **مدینه** وارد شده است.
- روایاتی که در مورد خاک کوفه و اهل کوفه وارد شده است.
- روایاتی که در مورد رفع بلا از کوفه صادر شده است.
- روایاتی که می‌گویند: ستمگر با نیت سوء به کوفه داخل نمی‌شود مگر اینکه خداوند از او انتقام می‌گیرد.
- روایاتی که کوفه را **حرم حضرت علی** - علیه‌السلام - معرفی می‌کند.
- روایاتی که می‌گویند: **کُل شیعیان** از کوفه است و کوفه اقامتگاه **شیعیان** است.
- روایاتی که کوفه را باغی از باغ‌های **بهشت** معرفی می‌کند.
- روایاتی که می‌گویند ما کوفه را دوست داریم و کوفه ما را دوست دارد.

از امام صادق - علیه‌السلام - روایت شده که فرمود: **نوح علیه‌السلام** در وسط **مسجد کوفه** قیهای بر پا نمود و اهل و عیال خود و مؤمنین را داخل آن کرد تا اینکه شهرها را بنا کرد و فرزندان خود را در شهرها ساکن نمود و علت اینکه کوفه را قبه الاسلام نامیدند همین قبه بود. [۲۲۵]

شخصی نزد امام صادق - علیه‌السلام - آمد و گفت می‌خواهم در **مکه** یا **مدینه** مقیم شوم امام صادق وی را از اقامت در مدینه و مکه منع کرد و فرمود: بر تو باد **عراق**، در کوفه سکونت کن که برکت در دوازده میلی آن می‌باشد، این گونه - یعنی؛ از هر چهار طرف - [۲۲۶]

امام صادق - علیه‌السلام - فرمود: کوفه باغی از باغهای **بهشت** است. [۲۲۷]

امام **باقر** به نقل از پیامبر فرمود: خاک امت من از **مدینه** و خاک شیعیان ما از کوفه است. [۲۲۸]

امام صادق - علیه‌السلام - فرمود: خداوند از میان همه شهرها، کوفه، **قم** و **تفلیس** را برگزید. [۲۲۹]

امام حسن عسکری فرمود: جای پای در کوفه برای من، از خانه‌ای در **مدینه** محبوب‌تر است. [۲۳۰]

امام صادق می‌فرماید: هر کس در کوفه خانه‌ای داشته باشد، حتماً آن را نکه بدارد. [۲۳۱]

امام صادق - علیه‌السلام - در ضمن حدیثی فرمود: خداوند با کوفه بر دیگر شهرها احتجاج نمود، و با مؤمنان از اهل آن بر دیگران. [۲۳۲]

امام **رضا** به نقل از امیر مؤمنان - علیه‌السلام - در مورد دفع بلاها از کوفه فرمود: بلا از کوفه دفع می‌شود، آن گونه که از خیمه‌های **پیامبر(ص)** دفع می‌گردد. [۲۳۳]

امام صادق می‌فرماید: زمانی که بلاها همگانی شود امنیت در کوفه و نواحی کوفه است. [۲۳۴]

امام علی - علیه‌السلام - می‌فرماید: این جا شهر ما، جایگاه ما و اقامتگاه شیعیان ماست. [۲۳۵]

امام صادق - علیه‌السلام - می‌فرماید: خاک کوفه ما را دوست دارد و ما نیز آن را دوست می‌داریم. [۲۳۶]

امام صادق از قول حضرت علی نقل می‌کند: **مکه** حرم خدا، **مدینه** حرم رسول خدا و کوفه حرم من است، هیچ ستمگری در صدد ایجاد حادثه در آن بر نمی‌آید،

جز این که خداوند ریشه‌کن‌اش می‌کند. [۲۳۷]

امام صادق خطاب به اهل **ری** فرمود: برای خدا حرمی است و آن **مکه** است، برای **پیامبر خدا** حرمی است و آن **مدینه** است، برای **امیرمؤمنان** حرمی است و آن

کوفه است و برای ما حرمی است و آن قم می‌باشد. [۲۳۸]

در عصر حضرت علی

کوفیان اولین کسانی بودند که با هدایت **مالک اشتر** با **علی** دست **بیعت** دادند. [۲۳۹] و امام **علی** در سال ۲۶ با هزار مرد جنگی اهل **مدینه** به کوفه رهسپار و آنان با ۱۲ هزار جنگجو به حضرت ملحق شدند. [۲۴۰] و در جنگ **جمل** قسمت اعظم کوفیان از علی حمایت می‌کردند. [۲۴۱] و امام آنجا را مرکز **خلافت** اسلامی قرار داد.

علت انتخاب کوفه به عنوان پایتخت حضرت علی

← اول

• از نظر اقتصادی **مدینه** و محیط **حجاز** تحمل رویارویی با **عراق** یا **شام** را نداشت. به خاطر اینکه مدینه در منطقه صحرا و بدون هیچ کشت، زرع، دامپروری و تجارت فعالی روزگار سپری می‌کرد. ولی عراق مهمترین منبع درآمد منطقه بود.

← دوم

• مدینه از نظر نیروی انسانی کشش یک جنگ تمام عیار را با شام نداشت. ولی کوفه از نظر کثرت جمعیت و نزدیکی به مناطق پرجمعیت، توانایی مقابله با هر تجاوزی را داشت.

← سوم

• مردم مدینه به ویژه برخی از **اصحاب**، کوچکترین علاقه‌ای به امام نداشتند و خود را مجتهدتر از آن میدانستند که سخن امام را بشنوند. ولی بین **امیرالمؤمنین** - علیه‌السلام - و مردم کوفه علاقه‌های متقابل وجود داشت.

← چهارم

• رفاه طلبی فزون از حد مردم مدینه که در دوره خلفای پیشین به آن مبتلا شده بودند، روحیه جنگی برای آنان باقی نگذاشته بود و در طول بیست و پنج سالی که از رحلت **پیامبر** - صلی‌الله‌علیه‌وآله - می‌گذشت به تدریج مردم از آن تحول معنوی و الهی که در اثر تعلیمات آن حضرت، پیدا کرده بودند، دور شدند.

← پنجم

• کثرت حضور اصحاب با سابقه پیغمبر - صلی‌الله‌علیه‌وآله - در کوفه بیش از هر نقطه دیگر عالم **اسلام** بود.

← ششم

• کوفه از نظر جغرافیایی تقریباً در قلب عالم اسلام آن روزگار واقع و بر **ایران**، **حجاز**، **شام**، و **مصر** مشرف بود.^[۴۲]

موضوع‌های مختلف رهبران کوفه

از زمان ورود امام به کوفه دو گروه در کوفه در دو موضع بودند:

← گروه اول

• رهبرانی مانند **مالک اشتر** که به امام توصیه جنگ با **معاویه** را می‌کردند و خود را غیر مشروط در اختیار امام قرار می‌دادند.

← گروه دوم

• رهبران قبیله‌ای که هیچ تمایلی به جنگ نداشتند اما برای حفظ موقعیت خویش به ظاهر با امام همراه جنگ می‌شدند و علاوه بر اینان توده‌های وسیعی از کوفیان بودند که در ظاهر متمایل به امام ولی از مواجهه با هر خطری گریزان بودند. **نهج البلاغه**،^[۴۳]^[۴۴]^[۴۵]^[۴۶]

مملو از نفرین‌های متعدد **امام علی** به مردم کوفه در مورد کوتاهی‌های آنها در امر جنگ با معاویه است.^[۴۷]

حضرت علی مردم کوفه را برای **جنگ صفین** در مسجد جمع کرد و فرمود معاویه با اهل **شام** به سرعت به سوی **عراق** می‌آید نظر شما چیست؟ مردم مضطرب شدند و سخنانی گفتند که حضرت چیزی از سخنان آنها را نفهمید سپس در حالی که آیه استرجاع را می‌خواند فرمود: "**خلافت** را پسر هند جگرخوار برد" و از منبر به زیر آمد. بعد از تحمیل **حکمیت**، **حضرت علی** تصمیم به بسیج نیرو برای یکسره کردن کار معاویه گرفت اما مردم کوفه رغبتی نشان ندادند و با اقداماتی که **خوارج** کردند از جمله - کشتن **عبدالله بن خیاب** و همسر و فرزندش - حضرت به جنگ با خوارج رفت بعد از جنگ با خوارج **حضرت علی** به اهل کوفه فرمود اکنون آماده رفتن به سوی دشمن خود از اهل **شام** شوید ولی پس از بحث‌های زیاد با اصرار کوفیان به کوفه بازگشتند و عده‌ای از سرشناسان کوفه از **علی علیه‌السلام** گریختند و به **معاویه** پیوستند. قسمت‌های بزرگی از قلمرو **علی علیه‌السلام** یا به کلی به دست معاویه افتاد و با غارتها و هجومهای خونین سپاه او وحشت و رعب سختی در دل ساکنان آن مناطق ایجاد کرد.^[۴۸]

در عصر امام حسن

نام **امام حسن** - علیه‌السلام - به عنوان **خلیفه** به وسیله چهل هزار نفر از مردم کوفه بلافاصله بعد از شهادت **حضرت علی** اعلام شد. (مروج الذهب) معاویه از چهار نفر از سرشناسان کوفه برای جاسوسی استفاده می‌کرد و بعضی از سران کوفه حاضر شدند به خاطر معاویه، امام حسن را به قتل برسانند. عده‌ای از اشراف و روسای قبایل کوفه، مخفیانه به معاویه نامه نوشتند و طی آن اطاعت خود از او را اعلام کرده و او را به حرکت به سمت کوفه تشویق کردند و اطمینان دادند که به محض نزدیک شدن معاویه، به او خواهند پیوست و امام حسن از محتوای نامه‌ها باخبر شد.^[۴۹] **معاویه**، فرستادگانی نزد **حسن** فرستاد و هنگامی که در **مدائن** از نزد **امام حسن** بیرون می‌رفتند می‌گفتند: خدا به پسر **پیامبر خدا** - صلی‌الله‌علیه‌وآله - خون‌ها را حفظ کرد و فتنه را آرام ساخت و او پیشنهاد **صلح** را پذیرفت مردم کوفه که این سخن را شنیدند بر **امام حسن** هجوم آوردند و خیمه هایش و آنچه را در آن بود به غارت بردند.^[۵۰]

← موضع کوفیان بعد از انعقاد صلح

معاویه بعد از **صلح** در **مسجد کوفه** اعلام کرد من به خاطر دنیاى خود با شما نبرد کردم و صریحاً عدم وفاداری خود را به قرارداد صلح بیان کرد کوفیان که در کوچکترین مسائل با **امیر المومنین** و **امام حسن** به بحث و جدل می‌پرداختند و اوامر آنها را اطاعت نمی‌کردند در برابر گستاخی آشکار **معاویه** دم برنیاوردند. عافیت طلبان و اشراف کوفه صلح امام حسن با معاویه را به عنوان رفع تکلیف از خود قلمداد کردند و به زندگی دنیایی خود و اطاعت از معاویه سرگرم شدند ولی

شیعیان و اصحاب حضرت علی و امام حسن در کوفه موقعیت دردناکی داشتند. معاویه در **عراق**، **شام** و دیگر مناطق مردم را به **لعن** و بیزاری جستن از علی - علیه‌السلام - واداشته و این کار تا زمان خلافت **عمر بن عبدالعزیز** ادامه داشت.^[۵۱]

در عصر امام حسین

بعد از مرگ معاویه، **سلیمان بن سرد**، **مسیب بن نجبه**، **رفاعة بن شداد**، **حبيب بن مظاهر**، **عبدالله بن وائل** و جمع دیگری از شیعیان با ارسال نامه‌هایی که تعداد نامه‌ها به ۱۲ هزار رسید از امام حسین برای قیام بر علیه **یزید** دعوت کردند. امام پسرعموی خود **مسلم بن عقیل** را برای بررسی اوضاع به کوفه فرستاد. شیعیان در خانه مختار به دیدن مسلم می‌رفتند و هجده هزار نفر با وی **بیعت** کردند. و مسلم نیز نامه‌ای حاکی از آمادگی مردم کوفه برای **امام حسین** نوشت. **یزید**، **عبدالله بن زیاد** را - علاوه بر **بصره** - حاکم کوفه کرد مسلم از خانه مختار به خانه **هانی بن عروه** رفت و هانی وی را در خانه خود پناه داد، زمانی که عبدالله به وسیله جاسوس‌هایش از وجود مسلم در خانه هانی مطلع شد هانی را به **دارالاماره** دعوت و با ضرب و شتم او را زندانی کرد زمانی که این خبر به مسلم رسید با تمام کسانی که با او **بیعت** کرده بودند برای جنگ با ابن زیاد به اطراف دارالاماره آمد ولی تا شب همه همراهان مسلم از اطراف وی پراکنده شدند مسلم شب را در خانه زنی به نام **طوعه** ماند ولی پسر طوعه **ابن زیاد** را از این قضیه آگاه کرد. **مجد بن اشعث** مأمور دست‌گیری مسلم شد و با امان دادن مجد بن اشعث، مسلم دستگیر و عبدالله دستور داد هانی و مسلم را به **شهادت** رسانند.^[۵۲] اشراف کوفه وقتی قدرت ظاهری و برتری یزید و ابن زیاد را دیدند و یقین کردند حکومت در قبضه قدرت آنها باقی خواهد ماند نه تنها تغییر چهره دادند و نامه‌های دعوت از امام را به فراموشی سپردند بلکه در تقرب و نزدیکی به ابن زیاد کوشیدند.^[۵۳] عبدالله، **عمر بن سعد** را از کوفه با چهار هزار نفر برای جنگ با امام حسین به سوی **کربلا** روانه کرد و پی در پی برای او لشکر می‌فرستاد تا آنکه شب ششم **محرم**، بیست هزار نفر نزد عبدالله حاضر شدند.^[۵۴]

گروه‌های موجود در کوفه در زمان قیام امام حسین

← هواداران بنی امیه

هواداران **بنی امیه**: رهبری طرف‌داران حزب اموی در کوفه بر عهده افرادی مانند **عمرو بن حجاج**، **یزید بن حرث**، **عمرو بن حرث**، **عبدالله بن مسلم**، **عمر بن سعد** ... بود که با گذشت ۲۰ سال حاکمیت امویان در کوفه از نظر مالی و موقعیت اجتماعی نسبت به سایر قبایل کوفه برتری یافتند.

← شکاک‌ها

شکاک‌ها: افرادی بودند که تحت تاثیر تبلیغات **خوارج** قرار گرفته بودند بدون اینکه جزو آنان باشند و پیوسته در حال تردید بودند گویا این عده در اصل **دین** تردید و تزلزل داشتند.

← الحمراء

الحمراء: به گفته طبری اینان ۲۰ هزار مرد مسلح کوفی بودند که دارای نژادی مخلوط از اولاد بردگان و **موالی** بودند این گروه در عصر **امام حسن** و **امام حسین** مردمی حامل سلاح و جنگجو بودند که در برابر مزد به هر جنابیتی تن می‌دادند و شمشیر برنده‌ای در دست جباران بودند اینان با استقبال از فتنه‌ها و آشوبها به قدری بر شوکت و قدرت خود افزوده بودند و حتی شهر کوفه را به آنها نسبت می‌دادند و می‌گفتند "کوفه الحمراء"

← بی تفاوت‌ها

بی تفاوت‌ها: بیشترین سهم مردم کوفه در کربلا از آن افراد بی‌تفاوت بود که قصدی جز دنیا خواهی نداشتند اینها هرچند امام را دعوت کردند ولی چون احتمال پیروزی ندادند وعده و وعیدهای ابن زیاد را پذیرفته و به سپاه یزیدیان ملحق شدند اینها همان افرادی هستند که **فرزدق** در گفتگو با **امام حسین** اینگونه توصیفشان کرد: قلبهای آنان با نوست و شمشیرشان علیه تو کشیده شده است.^[۵۵]

قیامهای شیعی در کوفه

← قیام توابین

{{اصلی|قیام توابین}} # **قیام توابین** (۶۵ ق): شیعیان کوفه که پس از **شهادت حسین بن علی** - علیه‌السلام - احساس پشیمانی می‌کردند تصمیم گرفتند با انتقام گرفتن از قاتلان آن حضرت و جانبازی در این راه، کوتاهی خود را جبران کنند. از این رو به رهبری **سلیمان بن صد خزاعی** و برخی دیگر از سران و بزرگان شیعه چون **مسیب نجبه فزاری**، **عبدالله بن سعد ازدی**، **عبدالله بن وال تیمی** و **رفاعة بن شداد بجلی** در تدارک سپاه و نیرو برآمدند. سرانجام یک سال پس از مرگ **یزید** و در سال ۶۵ ق، سلیمان و چهار هزار تن، با شعار **یا لثارات الحسین** کنار قبر **امام حسین علیه‌السلام** جمع شدند و پس از ناله و انابه و پیمان با آن حضرت، راهی **شام** شدند. نبرد میان دو گروه در حالی آغاز شد که از حیث شمار نفرات و نیز از نظر ساز و برگ نظامی با هم برابر نبودند. **توابین** در ابتدا توانستند تلفات سنگینی بر شامیان وارد آورند، اما با کشته شدن سلیمان و شمار زیادی از نیروها، جنگ به سود عبدالله خاتمه یافت و باقیمانده توابین نیز به کوفه بازگشتند.

← قیام مختار

قیام مختار (۶۶ ق): با شکست قیام **توابین** بازماندگان آنان به کوفه بازگشتند. مختار که در این زمان در زندان زیربها به سر می‌برد، به طور سرک نامه‌ای برای باقیمانده **توابین** و از جمله **رفاعة بن شداد** و دیگران فرستاد. آنان پس از خواندن نامه به او پیغام دادند که برای قیامی مجدد آماده‌اند.^[۵۶] مختار با وساطت **عبدالله بن عمر**، شوهرخواهرش، آزاد شد و پس از آن دعوت خود را علنی کرد. بسیاری از بزرگان شیعه کوفه چون **عبدالرحمان بن شریح**، **سعید بن منفذ**، **سعر بن ابی سعر**، **أسود بن جراد کندي**، **قدامه بن مالک** و... از وی حمایت کردند. **مختار** با شعار یا لثارات الحسین و یا **منصور ایت** به مقر حکومت کوفه حمله کرد و والی **ابن زبیر** را اخراج نمود و حکومت شیعی تشکیل داد.^[۵۷] از جمله اقدامات مهم مختار در مدتی که حکومت کوفه در دستش بود، کشتن شمار زیادی از قاتلان **امام حسین** - علیه‌السلام - بود. همچنین اشراف کوفه را که علیه او دست به شورش زده بودند یا به قتل رساند و یا عرصه را چنان برای آنان تنگ کرد که مجبور شدند از کوفه فرار کنند و به **مصعب بن زبیر** در **بصره** پناهنده شدند.^[۵۸]

← قیام زید بن علی

#قیام **زید بن علی** (۱۲۱ یا ۱۲۲ق): زید، فرزند **امام سجاد** علیه‌السلام، فردی عابد، پرهیزکار و فقیهی بخشنده و شجاع بود که با هدف **امر به معروف و نهی از منکر** و خون‌خواهی **امام حسین** - علیه‌السلام - و با شعار **یا منصور اُمّت** قیام کرد. [۵۹] وی پس از پشت سر گذاشتن درگیری‌های لفظی با **هشام بن عبدالملک** (۱۰۵ - ۱۲۵ق) تصمیم گرفت علیه وی دست به قیام بزند. پس از بازگشت به کوفه، شیعیان (در حدود پانزده هزار نفر) اطراف او را گرفتند و او را به قیام بر ضد **بنی امیه** تشویق کردند. [۶۰] اما در اثنای جنگ، با اصابت کردن تیری به پیشانی او، قیامش با شکست مواجه شد و خودش به **شهادت** رسید. [۶۱]

← یام ابن طباطبا

#قیام **ابن طباطبا**: ابن طباطبا از **سادات حسنی** است و در اواخر قرن دوم شروع شده (سال ۱۹۹) و در اوایل قرن سوم شکست خورد، فرمانده نظامی ابن قیام شخصی به نام **ابوالسرایا** بود. [۶۲]

انمه و شیعیان کوفه در عصر بنی عباس

پس از اینکه **ابوالعباس سفاح** در کوفه رسماً تاسیس خلافت عباسی را اعلام کرده و از مردم **بیعت** گرفت مرکز دولت خود را کوفه قرار داد ولی پس از چندی مشاهده کرد مردم به سوء ظن به آنها می‌نگرند لذا مرکز حکومت خود را تغییر داد. [۶۳] و از هنگامی که خلفای عباسی رو به ضعف نهادند و در گوشه و کنار، دولت‌های مستقل و نیمه مستقل پدید آمد، آنها از تعقیب و کنترل **شیعه** دست برداشته و **شیعه** در کوفه رسماً و علناً خود را معرفی کرد. [۶۴]

دوست‌داران **امامان شیعه** بیش از همه جا در کوفه تمرکز داشتند. [۶۵] و جمعیتی انبوه داشتند به طوری که این شهر به عنوان شهر **شیعه** شناخته می‌شد. [۶۶] شدت علاقه مردم به **امامان** به حدی بود که به عنوان مثال امام باقر - علیه‌السلام - را پیامبر کوفه [۶۷] و امام مردم **عراق** [۶۸] می‌گفتند و مردم **عراق** را شیفتگان امام باقر - علیه‌السلام - می‌دانستند. [۶۹]

خاندان‌های علمی شیعه در کوفه

آل ابی شعبه، آل اعین، آل ابی صفیه، آل ابی اراکه، آل ابی جعد، آل ابی الجهم، آل ابی ساره، آل نعیم ازدی، آل حیان تغلیبی، بنی حر جعفی، بنی الیاس بجلی کوفی، بنی عبید ربه، بنی ابی سبره، بنی سوفه، بنی نعیم صحاف، بنی عطیه، بنی رباط، بنی فرقد، بنی دراج، بنی عمار بجلی، از خاندان‌های علمی شیعه در کوفه بودند. [۷۰]

پیدایش فرقه‌های مذهبی در کوفه

{نیازمند گسترش-بخش} {خوارج، کیسانیه و زیدیه در این شهر تاسیس شدند. [۷۱]}

کوفه در عصر ظهور امام زمان

بنا بر روایات متعدد، کوفه در **آخرالزمان**، پایتخت دولت **مهدی موعود** خواهد شد و تمام مردم دنیا به این شهر روی خواهند نمود. از امام صادق - علیه‌السلام - پرسیدند: محل اقامت حضرت مهدی - عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف - و محل اجتماع مؤمنان در هنگام ظهور کجا خواهد بود؟ فرمودند: «مرکز حکومتش کوفه، مرکز قضاوت و دادرسی‌اش **مسجد کوفه**، ستاد **بیت المال** و محل تقسیم غنائم مسلمانان **مسجد سهله**، محلّ مناجات و خلوتش تپه‌های سپید غریب (نجف اشرف) می‌باشد». [۷۲]

امام باقر فرمودند: «در حالی که سه پرچم در کوفه به شدت درگیر است، او وارد کوفه می‌شود. پس کوفه برای او مسخّر می‌شود. او وارد کوفه شده، بر فراز منبرش قرار گرفته، به ایراد خطبه می‌پردازد مردم آن قدر اشک شوق می‌ریزند که متوجه سخنان او نمی‌شوند». [۷۳]

امیرمؤمنان در ضمن یک حدیث طولانی می‌فرماید: «آنگاه به سوی کوفه روی می‌آورد و اقامتگاهش را در آنجا قرار می‌دهد». [۷۴]

← گستره مکانی کوفه پس از ظهور

هنگامی که حضرت مهدی - عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف - حکومت واحد جهانی را بر اساس **عدالت** و آزادی بنیاد نهاده، کوفه را به عنوان پایتخت دولت کریمه قرار دهد، قطر آن به ۵۴ میل (در حدود ۱۱۰ کیلومتر) خواهد رسید. [۷۵]

امام صادق - علیه‌السلام - در این رابطه فرمودند: «چون **قائم آل مجد** - عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف - قیام کند، در پشت کوفه (**نجف اشرف**) مسجدی بنا می‌نهد که دارای هزار در است و خانه‌های اهل کوفه به دو نهر **کربلا** متصل می‌شود». [۷۶]

وقتی کوفه به صورت پایتخت دولت کریمه درآید، همه مؤمنان در آن گرد آیند؛ چنان که در احادیث فراوان به آن تصریح شده است: «برای مردمان روزی فرا می‌رسد که هیچ مؤمنی نباشد، جز اینکه در کوفه باشد و یا دلش به سوی آن بر کشد». «**قیامت** برپا نشود جز اینکه همه مؤمنان در کوفه گرد آیند». [۷۷]

از روایات **رجعت** استفاده می‌شود که پایتخت دولت کریمه خاندان **وحی** در دوران رجعت نیز شهر کوفه خواهد بود، **مُقَصِّل** در ضمن یک حدیث بسیار طولانی از امام صادق - علیه‌السلام - در زمینه **رجعت** امام حسین - علیه‌السلام - نقل می‌کند که فرمود: «امام حسین - علیه‌السلام - با این علم‌ها و لشکرها حرکت نموده، وارد کوفه می‌شود. آن روز بیشتر مردمان در آنجا گرد آمده‌اند، پس کوفه را سور دفاعی و مرکز فرماندهی خود قرار می‌دهد». [۷۸]

در حدیث دیگری از رجعت‌های مختلف امیر مؤمنان، از جمله در عهد فرمانروایی **امام حسین** - علیه‌السلام - و دیدارش با اصحاب **صفین** در همان محل صفین، و حضور یکصد هزار نفر از **اصحاب**، که سی هزار نفرشان از کوفه می‌باشند، سخن رفته است. پایتخت امیر مؤمنان - علیه‌السلام - نیز در دوران رجعت، **نجف اشرف** خواهد بود. [۷۹]

← احادیثی درباره کوفه

در پیش‌گویی‌های پیشوایان معصوم - علیهم‌السلام - احادیث فراوانی درباره کوفه در آستانه ظهور آمده است ؛ از آن جمله:

• هنگامی که شکافی در **فرات** پدید آید و آب **فرات** به کوچه‌های کوفه برسد، **شیعیان** آماده ظهور باشند. [۸۰]

• ای جابر، چگونه ممکن است - امر ظهور - واقع شود، در حالی که کشت و کشتار فراوان در میان **حیره** و کوفه رخ نداده است. [۸۱]

• سپاه سفیانی وارد کوفه می‌شوند و احدی را فروگذار نمی‌شوند جز اینکه به قتل می‌رسانند.^[۸۲] سفیانی و همراهانش خروج کرده، هدفی جز کشتن آل مجد و شیعیان آنها را در سر نمی‌پروراند. پس لشکری را به سوی کوفه می‌فرستد، پس گروهی از شیعیان **اهل بیت** را به قتل می‌رسانند و به دار می‌آویزند.^[۸۳]

علوم اسلامی در کوفه

← علم نحو در کوفه

در صرف و نحو دو مکتب عمده وجود دارد یکی مکتب **بصره** و دیگری مکتب کوفه، و از ابتدای کار این دو مکتب اختلافات زیادی بین بزرگان آنها به وجود آمد. **سید محسن امین** در **اعیان الشیعه** جلد اول می‌گوید که بانیان اول علم نحو در **بصره** و کوفه علمای **شیعه** بودند که این دانش را در این دو سرزمین بسط و نشر دادند. **بصره** اولین شهری است که قوانین نحو در آن ابداع و تدوین شد و بعد از گذشت یک قرن کوفه نیز مکتب خاصی را تأسیس کرد و با مکتب بصره به منازعه پرداخت

معروف‌ترین چهره نحو بصره که به عنوان پیشوای این دانش در آن دیار مطرح است **خلیل بن احمد فراهیدی** مؤلف کتاب العین است. وی استاد **سیبویه** در نحو است و کسی است که این دانش را **تهذیب** کرد و آن را گسترش داد و به بیان علل آن پرداخت. پیشوای نحو و لغت در مکتب کوفه **کسانی** است که آگاهترین مردم آن دیار در این دانش بوده است.^[۸۴]

به خاطر اینکه کوفی‌ها، با بنی عباس در قیام علیه بنی امیه همکاری کردند بنی عباس از کوفی‌ها در مقابل بصری‌ها حمایت می‌کردند و از علمای کوفی برای تربیت فرزندان خویش دعوت به عمل می‌آوردند.^[۸۵]

← علم فقه در کوفه

در اواخر عمر **امام صادق علیه‌السلام**، مکتب **فقه شیعی** از **مدینه** به کوفه منتقل شد و، حیات فقهی جدیدی در کوفه شکل گرفت. **براقی** در کتاب تاریخ الکوفه می‌نویسد: ۱۴۸ نفر از **صحابی پیامبر اکرم (ص)** به این شهر مهاجرت کرده و در آنجا ساکن شدند و عدد تابعان و فقها که به این شهر منتقل شدند به هزاران تن می‌رسد. در این ایام بود که **امام صادق - علیه‌السلام -** در زمان حکومت **سفاح** به این شهر عزیمت فرمود و برای چند سال در آنجا ساکن شد. در این زمان دوران حکومت **امویان** به پایان رسیده بود و حکومت عباسی شکل می‌گرفت. تعارض این دو حکومت با یکدیگر، فرصت خوبی برای امام صادق - علیه‌السلام - فراهم ساخت تا به دور از مزاحمت‌های حکومت، به نشر مذهب و **فقه شیعه** بپردازد. **حسن و شاء** می‌گوید: **من مسجد کوفه** را از نزدیک دیدم که حدود نهصد شیخ در آن می‌گفتند: «حدّثی جعفر بن مجد علیه‌السلام».

یکی از اصحاب **امام صادق - علیه‌السلام -** **ایان بن تغلب** است که حدود سی هزار حدیث از آن حضرت نقل کرده است و دیگری **مجد بن مسلم** است که از **امام باقر و امام صادق - علیه‌السلام -** چهل هزار حدیث نقل کرده است. **حافظ ابوعباس کوفی** (م ۳۳۲ ق) کتابی درباره **رجال** تألیف کرده است که در آن نام چهارهزار راوی بیان شده است که همگی از امام صادق - علیه‌السلام - نقل روایت می‌کردند. همه این فعالیت‌های علمی بر محور **امام صادق - علیه‌السلام -** بود. از این رو، **منصور دوانیقی** که از اقبال فقها و مردم بیمناک بود، امام صادق - علیه‌السلام - را به بغداد فرا خواند.

ویژگی‌های مکتب فقهی کوفه

در این دوره به امر تدوین و نوشتن **حدیث** اهمیت خاصی مبذول می‌شد. آغاز نوشتار و تدوین حدیث به زمان امام باقر - علیه‌السلام - می‌رسد و در زمان امام صادق - علیه‌السلام - به اوج خود رسید. امام صادق - علیه‌السلام - شدیداً **اصحاب خویش** را به ضبط و نوشتن احادیث ترغیب می‌فرمود. **ابوبصیر** می‌گوید: امام صادق - علیه‌السلام - فرمودند: (احادیث و علوم را) بنویسید. همانا شما نمی‌توانید علوم را حفظ کنید، مگر از طریق نگارش و کتابت آن.

در این دوره مسائل جدید و **مستحدثه** فراوانی به وجود آمدند که از **قرآن کریم** برای آن جوابی نمی‌یافتند، و آنچه که فقهای **اهل سنت** از روایات و اخبار در دست داشتند، پاسخ گو نبود و وضعیت جامعه و تبلیغات آن روز به گونه‌ای نبود که مردم به **اهل بیت** علیه‌السلام، مراجعه کنند. از این رو، فقهای **اهل سنت** به **قیاس**، **استحسان**، **رای** و **ظن** روی آوردند.

در این دوره بین نقل راویان اختلاف پیش آمد. روایات بسیاری از **ائمه اطهار - علیه‌السلام -** نقل شدند. گاه در یک موضوع واحد، دو روایت متعارض نقل می‌شد. از این رو، برخی راویان از **ائمه اطهار - علیه‌السلام -** راهی برای شناخت حدیث درست از نادرست درخواست می‌کردند. روایاتی که تحت عنوان اخبار علاجیه وجود دارد، برای حل تعارض این گونه اخبار است.

مذاهب فقهی متعددی از جمله مذهب **حنبلی**، **مالکی**، **شافعی**، و **حنفی**، به وجود آمدند. در مقابل آنها، مذهب فقهی **اهل بیت - علیه‌السلام -** در اقلیت بود و **ائمه** در مواردی برای حفظ موقعیت یا جان خویش از اظهارنظر صریح خودداری می‌کردند و یا موضع **تقیه** می‌گرفتند.

در این دوره و ملاک‌های **اجتهاد** و استنباط **احکام شرعی** مانند **استصحاب**، **برائت**، **احتیاط**، **تخییر**، **قاعده طهارت**، **قاعده ید**، **اباحه** و **حلیت** از سوی **ائمه - علیه‌السلام -** بیان شد. در مواردی راویان به مناطق دور سفر می‌کردند که برای پرسش‌های مطرح شده نمی‌توانستند با امام - علیه‌السلام - در تماس باشند. از این رو، با استفاده قواعد و اصول فقهی به **اجتهاد** استنباط احکام شرعی پرداختند.^[۸۶]

← علم حدیث در کوفه

آغاز مدرسه حدیثی **اهل سنت** در کوفه به عصر فتوحات و تأسیس این شهر، در عصر **خلیفه دوم** باز می‌گردد. پس از تأسیس این شهر و ورود برخی از **صحابه پیامبر حدیث** نبوی در آن جا نشر یافت و محافل درسی در زمینه‌های **حدیث** و **تفسیر** منعقد شد. مدرسه حدیث کوفه در مقابل مدرسه حدیث **مدینه** لحاظ می‌شود.

ویژگی‌های مکتب حدیثی کوفه

← پویایی و عقل‌گرایی

حضور شیعیان در کنار مخالفان در این ناحیه و درگیری‌های فقهی کلامی، خود به خود این مکتب حدیثی را به سمت نوعی پویایی و نشاط حرکت می‌داد.

← کثرت محدثان کوفی و نقش ائمه

در زمینه تعداد محدثان شیعی ساکن در کوفه، روایاتی در دست است که حاکی از کثرت قابل توجه راویان شیعی در این حوزه حدیثی، پس از استقرار **تشیع** در

آن است. نخستین گروه از شاگردان **امام باقر** را برخی از شیعیان کوفه می‌یابیم که در رأس آنها می‌توان از خاندان «اعین» نام برد. برادران اعین عامل تبلیغ و نشر تعالیم **اهل بیت** (ع) در کوفه بودند. مرادها **شیعیان** کوفه با امام صادق - علیه‌السلام - در **مدینه** نیز ادامه یافت و مشایخ شیعی از کوفه به صورت فردی یا گروهی به محضر آن حضرت رفته و کسب حدیث می‌نمودند. گذری به فهرست اصحاب **امام ششم** در رجال شیخ طوسی نیز مؤید این نکته است که راویان آن حضرت در درجه اول کوفی بوده‌اند و گاه ده‌ها نام را در **اصحاب** آن حضرت ذکر می‌کند که وصف مشترک همه آنها «کوفی» است.

← حضور امام صادق و وکلای ائمه در کوفه

هجرت دو ساله امام صادق - علیه‌السلام - به کوفه در عصر **ابوالعباس سفاح**، و گستردن بساط تربیت شاگردان در این شهر، با توجه به تازه کار بودن دولت **بنی عباس** و اهتمام آن به تثبیت کامل حاکمیت خود، و عدم توجه کافی به فعالیت‌های **امام صادق** - علیه‌السلام - موجب آن گردید که این دو سال برای محدثان شیعی و حتی برای برخی از محدثان غیرشیعی، به دوران بسیار پربرکتی تبدیل شود. درباره همین دو سال است که بنا به نقلی، **ابوحنیفه** این واقعت را نسبت به خودش بر زبان رانده که: «لولا السنن لهلك النعمان.» و همچنین وجود روابط مستمر بین **شیعیان** کوفه و **امامان معصوم** - علیه‌السلام - همواره آنان را، به جز موارد معدود، از انحرافات مصون نگه می‌داشت. و حضور نمایندگان **ائمه** - علیه‌السلام - در نقاط مختلف **شیعه** نشین محسوس بود؛ و کوفه نیز به لحاظ آن که یکی از مهم‌ترین مراکز اسکان و حضور **شیعیان** به شمار می‌آمد، هیچ گاه از نمایندگان و وکلای **ائمه** - علیه‌السلام - از عصر **امام صادق** - علیه‌السلام - به بعد، خالی نبود. به عنوان نمونه، قبل از آن که امام صادق - علیه‌السلام - صحابی مبرز خود یعنی «**مفضل بن عمر جعفی**» را به عنوان نماینده خود در میان **شیعیان** کوفه تعیین کند، **ابوالخطاب**، **مجد بن مقلص اسدی** این نقش را در این ناحیه ایفا می‌کرد، وی به علت بروز انحراف فکری و گرایش‌های غلوآمیز، از سوی امام صادق - علیه‌السلام - مطرود اعلام، و بر اثر اصرار شیعیان کوفه برای تعیین جانشین، امام - علیه‌السلام - **مفضل بن عمر** را معرفی فرمود. در ادوار **امامت** دیگر پس از **امام صادق** - علیه‌السلام - تا عصر غیبت نیز شیعیان ضمن ارتباط داشتن با خود ائمه - علیه‌السلام - از وجود وکلای آنان نیز بهره‌مند بودند؛ و یکی از مهم‌ترین وظایف وکلا، رساندن نامه‌های حاوی سؤالات **شیعیان** به **ائمه** - علیه‌السلام - و اخذ پاسخ آنها بود، که در **گسترش حدیث** شیعی، و دوری آنها از گرایش به **رای** و **قیاس** سهم به سزایی داشت.

← تدوین اصول و کتب حدیثی

از جمله ویژگی‌های مهم مکتب حدیثی کوفه، برداختن محدثان این حوزه به تدوین و کتابت منابع حدیثی ذی قیمتی است که از نظر کمی و کیفی قابل توجه است. و بخش عمده‌ای از ۶۶۰۰ کتابی که **شیخ حر عاملی** در آخر فائده چهارم از **وسائل الشیعه**، تدوین آنها را به قدمای شیعه اثنی عشری که معاصر **ائمه** - علیه‌السلام - بوده‌اند نسبت می‌دهد، توسط محدثان کوفی تدوین گشته است. و ثمره همین کتاب‌های مدون، پیدایش «اصول اربعه‌ا» بود. البته این مجموعه‌های مدوّی در ابتدا شکل مجموعه‌های روایی شخصی داشت که یک راوی مجموع مسموعات حدیثی خود را یک جا جمع کرده بود که بعدها تویب گشته و شکل منظم تری به خود گرفت.

← وجود جریان‌های انحرافی

مکتب حدیثی کوفه در ادامه سیر خود پس از عصر **امام صادق** - علیه‌السلام - شاهد فراز و نشیب‌هایی بوده؛ از جمله آن که این حوزه حدیثی یکی از مراکز فعالیت گروه‌های عالی **شیعه** بوده است. از جریان‌های انحرافی که در میان برخی محدثان کوفی ظاهر شد گروه «**واقفیه**» بود که به خصوص در کوفه و توسط «**علی بن ابی حمزه بطائنی**» و برخی از هم‌فکران وی پدید آمد. اینان از جمله کسانی بودند که برای تأیید مذهب باطل خویش به **جحل** و **تحریف حدیث** اقدام می‌نمودند. ولی روشنگری‌های **امام رضا** - علیه‌السلام - و برخی اصحاب خاص آن حضرت همچون «**یونس بن عبدالرحمن**» و غیر او، موجب شد حتی گروندگان اولیه به گروه **واقفه** نیز رفته رفته از این دیدگاه باز گردند.^[۸۷]

خط کوفی

خط کوفی به خط زاویه‌دار و مسطحی می‌گویند که زاویه‌های آن مایل به تریب (چهارگوش) و مسطحات آن زوایای مستقیم دارد این خط دهها سال خط غالب عرب به شمار می‌رفت و قرآن‌ها و نامه‌ها با آن نوشته می‌شد و همچنین روی سکه‌های **درهم** و **دینار** ضرب می‌شد. حروف خط کوفی در آغاز بدون نقطه و بدون حرکت‌های اعرابی نگاشته می‌شد و به سبب آنکه حافظان و قاریان **قرآن** فراوان بودند و آن را سینه به سینه از پیامبر گرفته بودند اشتباه و خطا کمتر در آن رخ می‌داد اما پس از نیمه اول قرن اول که اعراب با اقلیت‌های دیگر به شدت مختلط شده بودند کم‌کم خطا و اشتباه در قرائت قرآن نمودار شد لذا **ابوالاسود دؤلی** برای سهولت قرائت قرآن به وسیله نقطه‌ها، نگارش فته، ضمه و کسره را ابداع کرد.^[۸۸]

پانویس

- ↑ تاریخ الکوفه، براقی، سید حسین براقی، ص ۱۴۲، بیروت، دارالاضواء، ۱۹۸۷ م.
- ↑ فتوح البلدان، بلاذری، ص ۲۷۵.
- ↑ البلدان، حموی، شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله بن حموی، بیروت، احیاء التراث العربی، ۱۹۷۹ م. ج ۴، ص ۲۹۰.
- ↑ احسن التقاسیم، کرمی، مجد بن احمد، ترجمه علی نقی منزوی، شرکت مولفان و مترجمان، اول، تهران، ۱۳۶۱ ش، ج ۱، ص ۱۸۱.
- ↑ روضه کافی ج ۲، ص ۱۵۵.
- ↑ تاریخ تمدنی جرجی زیدان، زیدان، ج ۲، ص ۱۷۸.
- ↑ تاریخ الکوفه، براقی، سید حسین براقی، ص ۱۱۵، بیروت، دارالاضواء، ۱۹۸۷ م.
- ↑ اخبار الطوال، دینوری، احمد بن داود دینوری، قم، منشورات شریف رضی، ۱۳۷۰، ص ۱۲۲ و ۱۲۴.
- ↑ پیدایش و گسترش تشیع، فیاض، عبدالله فیاض، مترجم جواد خاتمی، سبزوار، نشر ابن ایمن، ۱۳۸۲، ص ۸۰.
- ↑ پیدایش و گسترش تشیع، فیاض، عبدالله فیاض، مترجم جواد خاتمی، سبزوار، نشر ابن ایمن، ۱۳۸۲، ص ۸۰.
- ↑ تشیع در مسیر تاریخ، جعفری، سید حسین مجد جعفری، ترجمه مجد تقی آیت اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۱۳۰.
- ↑ تاریخ الکوفه، براقی، سید حسین براقی، ص ۲۰۵، بیروت، دارالاضواء، ۱۹۸۷ م.
- ↑ تشیع در مسیر تاریخ، جعفری، سید حسین مجد جعفری، ترجمه مجد تقی آیت اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۷.
- ↑ تشیع در مسیر تاریخ، جعفری، سید حسین مجد جعفری، ترجمه مجد تقی آیت اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۱۴۲.
- ↑ تشیع در مسیر تاریخ، جعفری، سید حسین مجد جعفری، ترجمه مجد تقی آیت اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۸.
- ↑ تشیع در مسیر تاریخ، جعفری، سید حسین مجد جعفری، ترجمه مجد تقی آیت اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۱۴۲.
- ↑ العروة الوثقی، طباطبایی یزدی، سید مجد کاظم طباطبایی یزدی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۰۱.
- ↑ بحار الانوار، مجلسی، مجد باقر بن مجد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۵۲، ص ۱۱.
- ↑ العروة الوثقی، طباطبایی یزدی، سید مجد کاظم طباطبایی یزدی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۴۷.
- ↑ دایرة المعارف تشیع، سید جوادی، احمد صدر حاج سید جوادی، تهران، حکمت ۱۳۹۰، ج ۱۴، ص ۲۴۵.
- ↑ دایرة المعارف تشیع، سید جوادی، احمد صدر حاج سید جوادی، تهران، حکمت ۱۳۹۰، ج ۱۴، ص ۲۴۵.
- ↑ لوهف، سید بن طاووس، صص ۱۴۸ و ۱۴۹.
- ↑ کوفه از پیدایش تا عاشورا، نعمت الله صفری، تهران، نشر مشعر، ۱۳۹۱. صص ۱۴۴ - ۱۲۷.
- ↑ تاریخ الکوفه، براقی، سید حسین براقی، صص ۲۴۹ - ۲۴۶، بیروت، دارالاضواء، ۱۹۸۷ م.

۴۵. ↑ اثبات الوصية، مسعودی، علی بن حسین مسعودی، ترجمه نجفی، تهران: اسلامی، ۱۳۶۲، ص ۴۱.
۴۶. ↑ کامل الزیارات، ابن قولویه، جعفر بن محمد ابن قولویه، تهران: پیام حق، ۱۳۷۷، النص، ص ۱۸۶.
۴۷. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۴۰۵.
۴۸. ↑ الهدایة الكبرى، خصیصی، حسین بن حمدان، بیروت، بلاغ، ۱۴۱۹، ص ۴۲۷.
۴۹. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۶۰، ص ۳۱۴.
۵۰. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۳۸۵.
۵۱. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۳۸۵.
۵۲. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۶۰، ص ۳۱۲.
۵۳. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۳۹۲.
۵۴. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۶۰، ص ۳۱۴.
۵۵. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۶۰، ص ۳۱۰.
۵۶. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۶۰، ص ۳۱۰.
۵۷. ↑ اصول کافی، کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۹، ج ۴، ص ۵۶۳.
۵۸. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۶۰، ص ۳۱۶.
۵۹. ↑ الامامة و السياسة تاریخ خلفاء، تحقیق الزینی، عبدالله بن مسلم بن قتیبة، ج ۱، ص ۴۷.
۶۰. ↑ تشیع در مسیر تاریخ، جعفری، سید حسین محمد جعفری، ترجمه محمدتقی آیت اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۷.
۶۱. ↑ تشیع در مسیر تاریخ، جعفری، سید حسین محمد جعفری، ترجمه محمدتقی آیت اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۵.
۶۲. ↑ تیان، مقاله علل انتخاب کوفه به عنوان مرکز خلافت از سوی حضرت علی(ع).
۶۳. ↑ شریف رضی، نهج البلاغه ت حسون، ص ۷۷، خطبه ۲۷.
۶۴. ↑ شریف رضی، نهج البلاغه ت حسون، ص ۹۲، خطبه ۲۴.
۶۵. ↑ شریف رضی، نهج البلاغه ت حسون، ص ۱۲۹، خطبه ۶۹.
۶۶. ↑ شریف رضی، نهج البلاغه ت حسون، ص ۲۲۰، خطبه ۹۷.
۶۷. ↑ رفتارشناسی مردم کوفه در نهضت حسینی، علی شیخان، حکومت اسلامی، زمستان ۱۳۸۱، شماره ۲۶.
۶۸. ↑ کوفه و نقش آن در قرون نخستین، رجبی، محمد حسین رجبی، تهران، دانشگاه امام حسین(ع)، ۱۳۷۸، صص ۲۰۳ تا ۲۷۲.
۶۹. ↑ کوفه و نقش آن در قرون نخستین، رجبی، محمد حسین رجبی، تهران، دانشگاه امام حسین(ع)، ۱۳۷۸، صص ۲۸۴ تا ۲۹۰.
۷۰. ↑ تاریخ یعقوبی، یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲، ص ۱۴۲.
۷۱. ↑ کوفه و نقش آن در قرون نخستین، رجبی، محمد حسین رجبی، تهران، دانشگاه امام حسین(ع)، ۱۳۷۸، صص ۲۹۲ تا ۳۰۰.
۷۲. ↑ سید بن طاوس، صص ۵۱ تا ۶۷.
۷۳. ↑ کوفه و نقش آن در قرون نخستین، رجبی، محمد حسین رجبی، تهران، دانشگاه امام حسین(ع)، ۱۳۷۸، صص ۳۴۲.
۷۴. ↑ سید بن طاوس، صص ۱۰۰.
۷۵. ↑ رفتارشناسی مردم کوفه در نهضت حسینی، حکومت اسلامی، زمستان ۱۳۸۱ - شماره ۲۶.
۷۶. ↑ تاریخ طبری، تاریخ الامم و الملوک (تاریخ طبری)، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات، بی‌تا، ج ۶، ص ۶.
۷۷. ↑ تاریخ طبری، تاریخ الامم و الملوک (تاریخ طبری)، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات، بی‌تا، ج ۶، ص ۳۰.
۷۸. ↑ اخبار الطوال، دینوری، احمد بن داود دینوری، قم، منشورات شریف رضی، ۱۳۷۰، صص ۲۹۸ تا ۳۰۳.
۷۹. ↑ الارشاد، مفید، ج ۲، ص ۱۷۱.
۸۰. ↑ مقاتل الطالبین، اصفهانی، ج ۱، ص ۸۶ تا ۹۸.
۸۱. ↑ حوزه نت، ائمه(ع) و قیامهای شیعی.
۸۲. ↑ مقاتل الطالبین، اصفهانی، ج ۱، ص ۳۴۳.
۸۳. ↑ کوفه و نقش آن در قرون نخستین، رجبی، محمد حسین رجبی، تهران، دانشگاه امام حسین(ع)، ۱۳۷۸، صص ۴۰۹.
۸۴. ↑ کوفه و نقش آن در قرون نخستین، رجبی، محمد حسین رجبی، تهران، دانشگاه امام حسین(ع)، ۱۳۷۸، صص ۴۷۵.
۸۵. ↑ تاریخ الکوفه، براقی، سید حسین براقی، صص ۲۶۹، بیروت، دارالاضواء، ۱۹۸۷م.
۸۶. ↑ البداء و التاريخ، مقدسی، ص .
۸۷. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۴۶، صص ۳۵۵ (به نقل از مناقب).
۸۸. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۴۶، ص .
۸۹. ↑ رجال، طوسی، ص .
۹۰. ↑ کوفه و نقش آن در قرون نخستین، رجبی، محمد حسین رجبی، تهران، دانشگاه امام حسین(ع)، ۱۳۷۸، صص ۴۷۵ تا ۴۸۶.
۹۱. ↑ کوفه و نقش آن در قرون نخستین، رجبی، محمد حسین رجبی، تهران، دانشگاه امام حسین(ع)، ۱۳۷۸، صص ۴۹۷.
۹۲. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۵۳، ص ۱۱.
۹۳. ↑ الارشاد، مفید، ج ۲، ص ۲۸۰.
۹۴. ↑ تفسیر عیاشی، عیاشی، ج ۱، ص ۱۶۵.
۹۵. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۵۳، ص ۱۲.
۹۶. ↑ الارشاد، مفید، ج ۲، ص ۲۸۰.
۹۷. ↑ الغیبة، طوسی، ص ۴۵۱.
۹۸. ↑ مختصر البصائر، حلی، شیخ حسن به سلیمان، ص ۱۸۹.
۹۹. ↑ مختصر البصائر، حلی، شیخ حسن به سلیمان، ص ۱۹۰.
۱۰۰. ↑ الصراط المستقیم، عاملی، علی بن یونس، ج ۲، ص ۲۵۸.
۱۰۱. ↑ الارشاد، مفید، ج ۲، ص ۳۷۴.
۱۰۲. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۵۳، ص ۲۱۹.
۱۰۳. ↑ بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۵۳، ص ۲۲۲.
۱۰۴. ↑ حوزه نت، تاریخ صرف و نحو.
۱۰۵. ↑ تاریخ الکوفه، براقی، سید حسین براقی، ص ، بیروت، دارالاضواء، ۱۹۸۷م.
۱۰۶. ↑ آشنایی با مهم‌ترین مکاتب و دوره‌های فقهی شیعه، کریمی نیا، مجله معرفت، ش ۹۲.
۱۰۷. ↑ مکتب حدیثی کوفه در سده‌های اولیه، فصلنامه شیعه شناسی، شماره ۲ و ۴.
۱۰۸. ↑ کوفه از پیدایش تا عاشورا، نعمت الله صفری، تهران، نشر مشعر، ۱۳۹۱، صص ۳۲۰ - ۳۲۷.

منابع

در تنظیم این مقاله از منابع ذیل استفاده شده است:

- براقی، سید حسین براقی، تاریخ الکوفه، بیروت، دارالاضواء ۱۹۸۷ م.
- جعفری، سید حسین محمد جعفری، تشیع در مسیر تاریخ، ترجمه محمد تقی آیت اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.
- فیاض، عبدالله فیاض و گسترش تشیع، مترجم جواد خاتمی، سبزوار، نشر ابن ایمن، ۱۳۸۲.
- سید جوادی، احمد صدر حاج سید جوادی، دایرة المعارف تشیع، تهران، حکمت ۱۳۹۰.
- طبری، محمد بن جریر طبری، تاریخ الامم و الملوک (تاریخ طبری)، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات، بی‌تا.
- راضی یاسین، صلح الحسن، ترجمه سید علی خامنه‌ای، انتشارات گلشن، چاپ سیزدهم، ۱۳۷۸.

- یعقوبی، تاریخ یعقوبی ترجمه مجد ابراهیم آیتی انتشارات علمی و فرهنگی ۱۳۶۲.
- سید بن طاووس، علی بن موسی بن جعفر بن طاووس، ترجمه بخشایشی، قم، نوید اسلام، ۱۳۷۷.
- طباطبایی یزدی، سید مجد کاظم طباطبائی یزدی، العروة الوثقی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، بی تا.
- حموی، شهاب الدین ابوعبدالله باقوت بن عبدالله بن حموی، معجم البلدان، بیروت، احیاء التراث العربی، ۱۹۷۹م.
- دینوری، احمد بن داود دینوری، اخبار الطوال، قم، منشورات شریف رضی، ۱۳۷۰.
- رجبی، مجد حسین رجبی، کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی، تهران، دانشگاه امام حسین(ع) ۱۳۷۸.
- ابن قولویه، جعفر بن مجد ابن قولویه، کامل الزیارات، تهران، پیام حق، ۱۳۷۷.
- مسعودی، علی بن حسین مسعودی، اثبات الوصیه، ترجمه نجفی، تهران اسلامیه، ۱۳۶۲.
- خصیبی، حسین بن حمدان، الهدایة الكبرى، بیروت، بلاغ، ۱۴۱۹.
- کرمی، مجد بن احمد، احسن التقاسیم، ترجمه علی نقی منزوی، شرکت مولفان و مترجمان، اول، تهران، ۱۳۶۱ش.
- کلینی، مجد بن یعقوب بن اسحاق، اصول کافی، قم، دارالحديث، ۱۴۲۹.
- مجلسی، مجد باقر بن مجد تقی، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.
- نعمت الله صفری، کوفه از پیدایش تا عاشورا، تهران، نشر مشعر، ۱۳۹۱.
- براقی، احمد، تاریخ الکوفه، دارالاصواء، بیروت، ۱۴۰۷ق، ۱۹۸۷م.